

Teejuhid seto fantaasiamaastikele

Ello Kirsi Setomaal kogutud lood 1938–1940. (Monumenta Estoniae Antiquae VIII. Maailmade vahel I.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, 2022. 565 lk.

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond on Jakob Hurda algatatud väljanneteseeria „Monumenta Estoniae Antiquae” all avanud uue alasarja, mis on pühendatud ühe koguja või folklooritundja talletatud materjalidele ja muudele asjakohastele tekstidele. Selle avataktiks on keeleteaduse üliõpilase, hilisema kirjandusteadlase Ello Kirss-Sääritsa aastatel 1938–1940 Setomaalt kirja pandud rahvapärimuse kogumiku esimene köide, kaunilt kujundatud ja sisutihe teos. Tekstid olid huvilistele seni tervikuna kättesaadavad internetis folkloristide serveris Haldjas,¹ kuid kuna raamatuformaat on lugeja jaoks oluliselt mugavam kui lohi-sev digitaalne kirjarull, on taoliste tekstikogumite avaldamine trügis igati tervitav. Mõtted nende tekstide ilmutamisest antoloogiana on õhus olnud mõnda aega,² nüüd on suure töö esimene vili valminud ning käsil on teine köide, milles on ka registrid ja mõned tausta avavad lisaartiklid.³

Setomaa juturikkus on olnud üldtuntud juba üle sajandi ning erinevate rahvakultuuri vormide uurijaid on ikka ja jälle

tõmmanud sinnakanti kogumisretkedele.⁴ Küllap on arvukad ekspeditsioonid ehk eneselegi täielikult aru andmata vorminud setodes muu hulgas harjumuse, koguni vilumuse ootamatult õuele ilmunud külaliste tellimise peale jutte kõnelda ja kõikvõimalikele küsimustele vastata. Nõnda on mäluasutused Eestis ja mujal täitunud mitmekesise seto vaimu- ja materiaalse varaga. Pole hirmugi, et käesolev põhjalik kogumik suudaks arhiivide saladused seto rahvaluule osas ammendada; kahtlemata pakuvad need huvilistele avastamisrõõmu veel paljudeks aastateks.

Koguja puudutuse vägi

Ello Kirss-Säärits (13. X (vkj 30. IX)1914 – 19. VII 2005) sündis ja sirus suureks Setomaal, täpsemalt Meremäe kandis Krantsova küla Süvaoro talu eestlastest asunike peres. Seega oli ta Petseri maakonna rahva jaoks omainimene. Pärast õpinguid Petseri ühisgümnaasiumis ning juhutöid, mille käigus ta kogus raha ülikooliõpingute jaoks, astus Ello Kirss 1937. aastal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda õppima eesti keelt ja kirjandust. Õpingute käigus hakkas ta huvi tundma folkloori vastu, mistõttu saadeti ta 1938. aasta kevadel Eesti Rahvaluule Arhiivi stipendiaadina kodukanti seto pärimust koguma. Kogumistöö kestis kolm hooaega, mille tulemusel on Eesti Rahvaluule Arhiivis kokku 845 Ello Kirsilt pärit teksti. (Vt Lagle Kasaku artiklit „Ello Kirss-Säärits”, lk 9–15.)

Kodune võro keel ja leebe iseloom hõlbustasid Ello Kirsil kontakti loomist jutustajatega, samuti andis kohaliku keele tunnetus hea lähtepositsiooni seto juttude

¹ Setu pärimus Ello Kirsi kirjanekus. <https://www.folklore.ee/setukirss/>

² In memoriam. Ello Säärits 13.10.1914 – 19.07.2005. – Mäetagused 2005, nr 29, lk 201–202. <https://www.folklore.ee/tagused/nr29/memo.htm>

³ Kogumiku ühe projektijuhi Mare Kõiva e-kiri Anti Lillakule 9. novembril 2022.

⁴ Iseloomulikult on Ello Kirss oma kogumispäevikuski maininud perekonna kahtlevat suhtumist tema rahvaluule kogumistöö tulemustesse, kuna juba tema isa noorusajast saadik olla seda Setomaal kogumas käidud, vt lk 16.

rahvaehtsa stiili tabamiseks. Hästi kajastab kogumistööd tema 1938. aasta välitööde päevik, mis on ka raamatu sissejuhatavas osas eraldi peatükina avaldatud (lk 16–30). Päevik pakub iseseisvalt lugemisnaudingut, maalides värvika pildi seto külaelust ja kohtumistest inimestega. Meelde jääb on Ello Kirsi kirjeldus oma koduküla elaniku matustega seotud tavadest, mida tal õnnestus oma silmaga jälgida ja – tolle aja tudengite võimalusi arvestades üsnagi erakordselt – fotografeerida. Kahtlane, kas lahkunu omaksed oleksid matusekombestiku talletamist sama lahkelt võimaldanud ka mõnele Tartust või mujalt tulnud võõrale uurijale. Kuna süvenenud huviline võib välitööpäevikutest välja lugeda palju vajalikku taustainfot konkreetsetest oludest, milles pärimustekstid kirja pandi, siis analüüsivad etnoloogid ja folkloristid välitööpäevikuid kui algallikaid, mis on kultuuri õppimise jaoks sama olulised kui kogutud aines ise.⁵ Ja nii on isegi kahju, et Ello Kirsi päevik piirdub vaid seikadega esimesest, 1938. aasta kogumismatkast ning 1939. ja 1940. aastad jäävad salatsevalt vaikseks. Kas Ello Kirss siis veel päevikut pidas?

Salve kogutud saak

Raamatu põhiosa moodustavad mõis- tagi rahvasuust kirja pandud lood. Teose mahtu kasvatavad setokeelsetele algupäranditele lisatud Enn Kasaku tehtud eesti tõlked, mis on paigutatud nii, et algtekst jääb vasakpoolsele leheküljele, tõlge parempoolsele. Viimane pole sõnasõnaline, vaid pigem mõtet edasi andev. Mina lugesin valdavalt vaid seto tekste, kiigates tõlke poole üksnes mõne vanapärase või vene keelest laenatud sõna puhul, mida

⁵ Vt H. Pärdi, Eesti etnoloogide aukartus elu ees. Välitööpäevikud kultuuriuurimise allikana. – Pro Ethnologia 3. Allikad ja uurimused. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1995, lk 67–86.

tänapäevases elavas seto keeles enam kuigivõrd ei pruugita. Vaid laulud ja itkud on küllap nende poeetilise spetsiifika tõttu jäetud eesti keelde tõlkimata. Laulu- ja itkusõnu jätkub ka üldiselt tõlkele mõeldud parempoolsele leheküljele, mis võib lugejat vähemalt esialgu mõneti segadusse ajada, kuid sellest saab kiiresti üle.

Žanriliselt on kogumiku valik mitmekesine: leidub tüübi puhtaid muinasjutte, rahvalikke muistendeid kristlikest pühakutest, kohapärimust, memoraate, mälestusi elukorraldusest vanadel küla- kogukondlikel aegadel, lüürikat ja muud. Mitmedki muinasjutud pakuvad äratundmisrõõmu neile, kes on üles kasvanud kogumiku „Marjakobar ja teisi setu muinasjutte” najal (trükis ilmunud 1959, 1989 ja 2015, helisalvestisena 2012). Kusjuures Ello Kirsi kogutud algupärase tekstide ja „Marjakobaras” avaldatu võrdluses joonistub selgelt välja viimase koostajate Erna Normanni ja Herbert Tampere toimetajatöö – ilmselt noort lugejat silmas pidades on „Marjakobarast” otsustatud välja lõigata mõnigi algversiooni mahlakas detail (näiteks jutus „Tõrvane härg” eide ja taadi surmaga päädiv puänt; vrd algupärandit lk 554–557).

Suure panuse annab kogumik seto rahvapärase kristluse mõistmiseks. Arvukad legendilised lood Migulast, Jürist, Maarjast, Ilkandrast ja teistest pühakutest kirjeldavad nende imetegusid ning pühaks pidamise algpõhjust. Sageli on need anekdootlikud ning sisaldavad esmapilgul ootamatuid nüansse ja vastuolusid, kui tegelane, keda kuulaja ilma kahtluseta õilsaks peab, teeb midagi pealtnäha üldisi norme rikkuvat: näiteks ringirändavate püha Jüri ja Migula loos põletavad pühakud maha öömaja andnud eidekese maja ning tapavad külalislahke peremehe poja (lk 76). Loo lõpus selgub siiski alati taolise teguviisi tegelik põhjus, mille õpetlik moment osutab Jumala või püha inimese otsuste

ettenägelikkusele ja üliluslikkusele võrreldes lihtsurelike loogikaga. Esmapilgul lihtsate moraalsete küsimuste pealispinna all võib peituda midagi sootuks keerulise- mat, mistõttu nii-öelda tavapärasest inim- likust positsioonist tehtud otsused või eeti- lised hinnangud ei küündi samaväärseks jumalikega. Nii ei jäägi jumalakartlikul kuulajal muud üle kui tingimusteta usal- dada kõigeväelise õiglustunnet kui ainsat tõeliselt õiglast.

Veel üks aspekt, mida praegusaegsete väärtustega harjunud inimene raamatut lugedes varem või hiljem märkab, olgu ta siis seto või *tsuhkna*, on toonase folk- loori lähedane side vägivallega. Jõhkrate stseenidega üldiselt ei koonerdata (nende esinemistihedus varieerub jutustajati). Abikaasade mõrva esineb juttudes kor- duvalt ning mõni antikangelane on viha- vaenlasele kättemaksimise nimel valmis surmama koguni omaenda lapsi. Ühest küljest taolisi juhtumeid vanasti kindlasti esines; esineb tänapäevalgi. Teisalt ei peagi lugedes alati otsima vastavust päriselule ega ilmtingimata arvama, nagu oleks seda- laadi jõhkruks olnud kunagi norm. Üldiselt aitab inimloomuse agressiivse poole suu- namine kultuuriliselt aktsepteeritavatesse vormidesse seda paremini ohjes hoida. Vahest just sellepärast on need sünge- võitu motiivid leidnud tee rahva kõneldud juttudesse. Põhjus, miks see meid rabab, võib antud juhul olla hoopis vägivalda kanaliseerimises toimunud ajaloolistes muutustes – muinasjuttude asemel näeme seda tänapäeval parema meelega filmides, arvutimängudes jms.

Fantaasiamastike teejuhid

Koguja ja juttudes esinevate tegelaste kõr- val on olulised ka juttude esitajad. Raa- matu ongi tekstid jaotatud informantide kaupa (ühe jutustaja lood koos), viimased omakorda seto külarühmade ehk nulkade

kaupa peatükkidesse. Selline jaotusviis annab paremini aimu iga jutustaja isikli- kust vestmisstiilist. Tänapäevases kvali- teetsete helisalvestusvahendite ilmas tun- dub kohati lausa imeteona see, mil moel suutis Ello Kirss kõik need jutud otseesi- tusest mitte ainult üles kirjutada, vaid talletada sealjuures ka jutustaja esitluse eripärad. Need ärkavad ellu eelkõige jut- tude kõva häälega lugemisel – kujutluses avaneb siis pilt elavast inimesest pajatamas tudengineiule vana aja asjadest, vahel oma jutust isegi hoogu sattudes, paslikus kohas pinget kruvides või kandvat pausi tehes. Nii võib lugedes hõlpsasti meelet minna, et teadusliku maailmapildi seisukohast on tegemist ikkagi pelgalt folklooriga – jutud kõlavad niivõrd veenvalt, et lausa iseene- sest haaratakse lugeja maagilisse maailma, mille argiosaks on müütilised tegelased ja üleloomulikud sündmused. Paratamatult jäävad tekstide eestikeelsed tõlked, kuigi mõneski kohas jutustaja mõtet täpsusta- vad, oma elavuses vaesemaks.

Informantide kohta lisatud taust on lakooniline, kuid juba sellest selgub, kui- das inimeste ja perede suhtlusvõrgustik ei piirdunud üksnes oma kodukandi või nulgaga, vaid hõlmas tihtipeale täiesti eri- nevaid Setomaa paiku. Võrdlemisi levinud oli tava leida abikaasa mõnest kaugemast külast. Kui naiste vaimne maailm võis 1930. aastate lõpus tõesti keskenduda peamiselt kodukülale või -küladele (tingitud vastu- tusest kodu ja pere käekäigu eest) ning olla seetõttu traditsioonilisem,⁶ siis mehed olid juba tsaariajal liikuvamad, otsides külades pahatihti valitseva maanappuse tõttu tee- nistust linnades või Liivimaa mõisades ja

⁶ Seto maailmapildi pikaajalist arhailisust on toonitanud näiteks Heiki Valk, vt H. Valk, Setomaale minekust: 1994. a. kogumiskäigust, tulemustest ja taustadest. – Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tule- musi. (Vanavaravedaja 4.) Toim H. Valk, E.-H. Västrik. Tartu: Tartu NEFA, 1996, lk 13–17.

taludes.⁷ Kõige selle tulemusel kujunes seto vaimne kultuur mitmekihiliseks ning, võib ehk isegi väita, et pealtnäha vastakaid elemente sünteesivaks kogumiks, pakkudes igäihele midagi. Uurijaid lummasid sageli just kõige vanapärasemad, n-ö muistsetest aegadest säilinud jooned ning nendega tutvumiseks otsiti sobivaid pärimuskandjaid (seda tegi kindlasti kuigivõrd ka Ello Kirss). Teised, modernsemad nähtused jäid teaduslikust registreerimisest kergekäelisemalt välja, kuigi need võisid sõltuvalt olukorrast olla inimese enda jaoks sama aktuaalsed kui vanad maagilisest mõtlemisest kantud tavad. Mujal Eestis võis olukord ligikaudselt samasugune olla pelgalt paar-kolm põlvkonda enne Ello Kirsi kogumistõid, mõni teine kõrvalisem piirkond säilitas vanapäraseid jooni Setomaaga sarnaselt kauem. Olemata teemat küll süvitsi uurinud, pean võimalikuks, et eesti haritlaskonnas juurdunud kuvand seto kultuuri arhailisusest võrreldes muu Eesti rahvakultuuriga tuleneb mingil määral just (eriti osade) kultuurikandjate valmidusest tõsta küsijatele vajadusel esile oma maailmapildi vanapäraseks peetav pool. Niisamuti võis ka enamasti modernsesse ratsionaalsusse kalduv inimene mõnes olukorras valida maagilise mõtteviisi kui antud juhul subjektiivselt põhjendatu.

Ello Kirsi kogutud ainese juures tasub tähele panna veel ka kogumise aega. Teise maailmasõja eelõhtul oli setode elukorralduses üldiselt säilinud veel traditsiooniline agrarne majandamisviis, perekondlike võrgustike piirnemine peamiselt Setomaaga ning valdavalt keskealise ja vanema põlvkonna seas ka vaimne maailm, milles tõesti võisid tegutseda praegusaja mõttes harjumuspärase kõrval üleloomulikud, nii pühad kui ka pahelised jõud ning au

sees oli *jutussidõ* pajatamine. Mõni suur muutus oli selleks ajaks juba aset leidnud – eelkõige külakogukondliku maakasutuse asendumine isiklike kruntidega (vanemast elukorraldusest kõnelevad ka mitmed pärimustekstid, näiteks Sergä küla kohta lk 246–250, Krantsova kohta lk 466–472), koolihariduse ja uute sotsiaalsete suhtlemisviiside lai levik nooremate setode ja Petserimaa venelaste seas jm. Aga järgnenud sõja-aastad rappsid perekondi ning põletasid talusid ja külasid. Kohe Teise maailmasõja järel Nõukogude Liidu juhtide otsusel keset Petseri maakonda tõmmatud piir määras inimesed elama eri võimkondade alla (umbes 2/3 maakonnast läks Vene NFSV-le, 1/3 Eesti NSV-le)⁸ ning suur osa Vene poolele jäänud seto noortest kolis alates 1960. aastatest enamjaolt Eestisse. Praeguseks on sealseid kunagi nii rahvarohked ja elujõulised külad setodest (peaaegu) täielikult tühjaks jäänud ning enamik setodest elab väljaspool ajaloolist kodumaad. Suur osa siinses köites avaldatud lugusid on kogutud küladest, mis vaid mõni aasta hiljem jäid Vene poolele (tervenisti Saurova ja Irboska ning osaliselt Üle-Pelska ja Vaaksaare nulk). Vene-Ukraina sõjast tingitud poliitilise olukorra tõttu pole Eestis elavatel setodel enam võimalik käia piiri taga omaste haudu korrastamas. Selles valguses võiks käesolev kogumik toimida teatud teraapiavormina, aidates kas või mõtetes naasta hingelähedastele kodumaastikele, mis muidu on praeguseks pöördumatult muutunud ja füüsiliselt kättesaamatud.

Tuleb tunnustada Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna rahvast ja kõiki teisi, kes käesoleva raamatu sünni jõu ja nõuga panustasid. Seto ja laiemalt kogu läänemeresoome kultuuripärandi mitmekülgse kestmise seisukohast on

⁷ W. Buck, Petseri eestlased. Tartu: Postimees, 1909, lk 16.

⁸ Vene poolele jäi ka Ello Kirsi koduküla Krantsova.

nende tekstide laiemale avalikkusele kättesaadavaks tegemine suur asi. Samamoodi aitavad need leida tänapäeva Eesti lugejal, sõltumata sellest, kas ta on pärit Setost või Saarest, ühenduse esivanemate sügava vaimse maailmaga, kus imed olid võimalikud ning jutuveestmismõnu kuulus lahuta-

matult esmavajaduste sekka. Õigupoolest on ta seda siiamaani. Sestap jään põnevusega ootama järgmisi lugusid maailmade vahelt – peale Ello Kirsi ka teistelt kogujatelt!

ANTI LILLAK